

Har du en fri vilja?

Den moderna moralfilosofin rymmer ett olöst problem som tvingar oss att acceptera en av två lika absurda slutsatser. Vad som står på spel är den fria viljan, det moraliska ansvaret och själva distinktionen mellan rätt och fel. Detta var vad som framkom när filosoferna Torbjörn Tännsjö och Hans Mathlein diskuterade saken på universitetets filosofiska förening den 25:e mars. Åhörarna trängdes långt ut i Gula Villans hall, "för att få veta om de har en fri vilja eller inte", gissade Tännsjö. Men något tillfredsställande svar på den frågan erbjöds inte.

Problemet är detta: Mycket talar för att vår fysiska verklighet är mer eller mindre determinerad, det vill säga att vad som händer just nu bestäms av vad som hänt tidigare och av naturlagarna. Ställda inför ett komplext förlopp antar vi alltid att det finns orsaker till att det sker som sker. Varför den gamla eken faller just när den faller och i den riktning den faller må vara svårt att fastställa, men vi antar att en fullständig fysisk beskrivning av ekens rotsystem, den omkringliggande jordmånen och vädrets alla nycker skulle ge oss en uttömmande orsaksförklaring. Ingenting händer helt utan orsak, liksom ingenting kan uppstå ur intet. Den moderna kvantmekaniken har i viss mån utmanat den deterministiska världsbilden, men att slumpen härjar på kvantnivå påverkar tack vare statistikens lagar sällan den uppfattbara verkligheten.

Moralfilosofernas ambition är nu inte i första hand att ta ställning till om världen verkligen är determinerad, och vi med den, utan att fundera på vilka konsekvenserna skulle vara om determinism råder. En sådan konsekvens är att skillnaden mellan framtid och förflutet upplöses. Till vardags tänker vi oss ofta att det förflutna ligger fast, att det inte kan påverkas. Detta stämmer väl med den deterministiska synen. Men ingenting talar för att naturlagarna skulle upphöra i nuet, tvärtom vore de inte lagar om de inte gällde även i framtiden. Morgondagen är därmed lika bestämd och opåverkbar som gårdagen. Förvisso vet vi ännu inte vad som kommer att hända, men vi kan vara säkra på att det som kommer att hända kommer att hända, och att ingenting kan ändra på detta. Våra tankar och handlingar kommer förstås att spela en avgörande roll i framtiden liksom i det förflutna, men de handlingar som kommer att spela denna roll är just de handlingar vi är determinerade att utföra och inga andra.

När det gäller fallande ekar medför inte determinismen några särskilda moraliska problem. Värre är att även vi själva är en del av naturen och att våra handlingar är en del av det som händer. Därmed är det också så att vad vi gör just nu bestäms av vad som hänt tidigare och naturlagarna. Vi kan därför inte göra något annat än det vi gör, med mindre än att antingen det förflutna eller naturlagarna (eller både och) falsifieras. Att hänvisa till att jaget är något annat än fysisk och timmer hjälper föga, för vilken glädje har vi av ett obundet icke-materiellt jag om detta jag inte kan påverka någonting materiellt, till exempel vår kropp?

Men om människor inte kan göra något annat än det de gör verkar det orimligt att hålla någon ansvarig för sina handlingar. Om man inte hade några alternativ är man inte skyldig. Så tänker vi till vardags och så fungerar i stor utsträckning den praktiska rättstillämpningen.

Determinismen ställer också till problem för mer abstrakta teorier om rätt och fel. Den utilitarism som Tännsjö förespråkar hävdar exempelvis att en viss handling är riktig om (och endast om) det inte finns något annat man kan göra som gör världen som helhet bättre. Om vi aldrig kan göra något annat än vad vi gör innebär det att allt vi gör är riktigt!

Om allt detta var Mathlein och Tännsjö överens. Men filosoferna skilde sig åt i sina slutsatser. Mathlein accepterade att fakta i målet tyder på att vi människor helt enkelt inte har några handlingsalternativ och att vår föreställning om att vi handlar fritt därmed inte är mer än just en föreställning. Tännsjö däremot avvisade denna "tillbakalutade" inställning och hävdade att fri vilja, det har vi, frågan är vad det innebär att vi kan handla annorlunda än vi gör. Vill vi inte rucka på naturlagarna får vi bita ihop och acceptera att om vi skulle handla annorlunda än vi gör så skulle inte bara nuet och framtiden, utan även det förflutna, vara annorlunda.

Tännsjöes slutsats för med sig en kuriös syn på moraliskt ansvar. Eftersom våra handlingar är riktiga endast om världen inte hade kunnat göras bättre och vi i princip skulle kunna utföra handlingar som skulle innebära att det förflutna vore annorlunda, är vi ansvariga inte bara för vad vi gör i stunden och vilka konsekvenserna blir i framtiden, utan även för vilket förflutet som leder fram till just den handling vi utför. Denna slutsats är inget som Tännsjö sticker under stol med - tvärtom har ett kapitel i hans Hedonistic Utilitarianism rubriken "Our responsibility for the past".

Två av våra främsta experter i ämnet säger oss sålunda att antingen har vi ingen fri vilja, eller så innebär varje fri handling att vi är ansvariga för vilket förflutet som gäller. Märkliga idéer kan man tycka, men dithän kan filosofer drivas i sin strävan efter koherenta uppfattningar och av intellektuell hederlighet. Finns då inga andra förslag? -Jovisst, den gamle Oxford-filosofen G.E. Moore lade 1912 fram ett tilltalande förslag i sin Ethics.

Problemet kärna är att vi kräver för mycket av den fria viljan. Moore erkänner villigt att i en viss, fysisk mening kan vi aldrig handla annorlunda än vi gör. Men icke desto mindre finns det uppenbarligen en viktig skillnad på saker vi inte gör men kunde ha gjort, och saker vi alls inte kunde ha gjort. Vad menar då Moore med att vi kunde ha gjort somligt som vi inte gjorde? Jo, bara det att vi hade gjort det om vi valt att göra det! Om du exempelvis determinerades till att ta en kopp kaffe till frukost så är det fortfarande så att om du hade valt att dricka te istället, så hade du druckit te.

Mathlein och Tännsjö känner förstås till Moores förslag, men menar att det inte har någon betydelse, eftersom vi fortfarande inte hade kunnat välja annorlunda än vi gjorde (med mindre än att det förflutna vore annorlunda). Detta är förstås riktigt i fysisk mening, men Moores förslag bör inte ses som ett försök att ta den fysiska determinismen vid hornen, utan snarare som en undanmanöver. Ofta är det så att om vi valt annorlunda så hade vi handlat annorlunda. Handlingar som på detta sätt beror av våra val kallar vi fria, och fria handlingar kan vi understålla moralisk bedömning. Visst finns det orsaker till att vi väljer som vi gör, men hade vi valt annorlunda så hade vi valt annorlunda, mot detta kan man ju inte invända.

Den amerikanska filosofen Hilary Bok har i Freedom and responsibility fört fram ett resonemang som påminner om Moores. Bok talar om praktiska och teoretiska möjligheter, där de senare är det fysiskt möjliga medan de förra används av det praktiska förnuftet för att bestämma hur vi ska handla. När vi funderar på vad vi ska göra måste vi ta de alternativ vi ser framför oss på allvar, och dessa alternativ är just de handlingar vi skulle utföra om vi så valde. Frågan "Hur ska jag handla?" är skild från frågan "Hur ska verkligheten förklaras?"

Filosofi bygger allt som oftast på intuitioner, så även i detta fall. Vi har starka intuitioner som säger oss att det förflutna ligger fast. Men vi har lika starka intuitioner som säger oss att vi skulle kunna göra annorlunda än vi gör. Den som inte vill sticka huvudet i sanden måste därför fråga sig hur verkligheten måste se ut för att moral och fri vilja ska finnas. Räcker det att vi gör som vi väljer att göra och att vi hade gjort annorlunda om vi valt att göra annorlunda, eller krävs det något mer?

[Kalle Grill](#)

Torbjörn Tännsjö
Hedonistic Utilitarianism
Edinburgh University Press 1998

G.E. Moore
Ethics
Home University Library 1912

Hilary Bok
Freedom and responsibility
Princeton University Press 1998